

Қазанғап
БАЙБОЛУҒЫ

Еңсегей
бойлы
ер Есім

**Қазанғап
БАЙБОЛҰЛЫ**

**Еңсегей бойлы
ер Есім**

**АҚЫН
ҚАЗАНҒАП
БАЙБОЛОВ**

**„ЕНСЕГЕЙ БОЙЛЫ
ЕР ЕСИМ“**

РУКОПИСЬ

Қазанғап БАЙБОЛҰЛЫ

Еңсегей
бойлы
ер Есім

Алматы
“Жалын баспасы”
2005

ББК 84 Қаз 7-5
Б 17.

**Қазақстан Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт министірілігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр**

**Құрастырған, арап қарпінен көшірген –
филология ғылымының докторы, профессор,
Төле би қорының президенті Сәрсенбі Дәуітұлы**

Байболұлы Қ.

**Б 17 Еңсегей бойлы ер Есім. Дастандар. – Алматы: 2005. –
320 бет.**

ISBN 9965-693-16-1

XIX-ғасырдың аяғында туып, XX-ғасырдың ортасында дүниеден өткен халық ақыны Қазанғап Байболұлының “Еңсегей бойлы ер Есім”, “Төле бидің тарихы” атты дастандары мұрағатта жатып ұзақ жыл ел илігіне айналмай келді. Ақын бұл шығармаларында ел қорғаған Есім ханды да, ел билеген Төле биді де тарихи дәлдікпен жырлайды. Екі шығармада да XVII және XVIII-ғасырда өмір сүрген Алатау, Жиёмбет, Сүлеймен, Жақсығұл, Сиқымбай батырларды, Төле биге қатысты Қарасай, Қойгелді, Өтеген, Сеңкібай, Шойбек батырларды; Тәуке, Әбілқайыр, Абылай хандарды; Қазыбек, Әйтеке билерді жырына қосады.

Жасөспірімдер үшін танымдық, деректілік мәні бағалы кітап.

Б $\frac{4702250202-04}{408 (05)-05}$ 4-2005

ББК 84 Қаз 7-5

ISBN 9965-693-16-1

© “Жалын баспасы” ЖШС, 2005

ЖЫРДАҒЫ ТАРИХ

Есім хан – қазақ хандарының ішіндегі ерекше тұлға. Оның ерлігі де, елдігі де биік. Ел іргесін қалаған, кеңіткен, қорғаған, айналасына ел батырларын жинаған батыр хан; батырлығына, батылдығына бола Еңсегей бойлы ер Есім атанған хан. Оның аты аңызға айналған. Аңызда асырып айту да, жасырып айту да кездесе береді. “Аңыз түбі – ақиқат” болғанмен, аңыздағының бәрін таза тарих деп қабылдауға болмайды. Аты аңызға айналған адамның атақты, құрметті екені даусыз, ал қалғанын тек тарихи деректер ғана дәлелдейді. Аңыздан ақиқатты аршып алу – тек тарихтың міндеті.

“Еңсегей бойлы ер Есім” тарихи жыр әрі аңыз жыр. Және ертеден жырланып келе жатқан жыр. Демек оның кейбір деректері уақыт өткен сайын ұмытылуы немесе өзгеріске түсуі әбден мүмкін. Ал бұл жырдың тарихы мен аңызын ажырату – халық тарихына қызмет. “Есім ханның ескі жолы” деген әдет-ғұрып жолының халық ішінде сақталуы да Есім ханның атақты хан болғанына куә. “Қазақта тұтас хандыққа Есім жеткен, тұтас билікке Төле би жеткен”, – деген сөз бостан-бос айтылмаса керек. Есім хан мен Тұрсын ханның бұл жырда айтылатын соғысын Шәкәрім қажы 1628-жылы болды дейді (“Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі”. “Қазақстан” және “Сапа”. 1991. 24-бет).

“Қазақ совет энциклопедиясының” және “Бес ғасыр жырлайды” кітабының дерегіне қарағанда, “Еңсегей бойлы ер Есім” жырын алғаш жырлаған Марғасқа жырау екен. Ол Есім хан мен Тұрсын ханның осы жырда айтылған ұрысына қатысқан кісі көрінеді. Демек оның жыры тарихи дәлдіктен ауытқымаса керек. Алайда Марғасқа жыраудың төл жыры бізге жетпеген. Оның жырын әркім өзінше үйреніп, өзінше насихаттап әкеткен болар. Соның бірін Қазанғап Байболұлы да (1889-1945) үйреніп, қағазға түсіріп бізге жеткізіп отыр. Бұл жырдың қолжазбасын 1941-жылы Қазақ ССР Ғылым

Академиасының Орталық кітапханасына ақын Омарбай Малқаров тапсырған екен. Ақынның жыры ақиқаттан алыстап кетпегенін кейбір салыстырулар дәлелді куаттайды. Қазанғап Байболұлының бұл жырын ғалым-жазушы Мамытбек Қалдыбаев “Төле би” деген жалпы атпен ғалымдар Мекемтас Мырзахметов пен Мәмбет Қойгелдиевтің алғы сөзімен 1991-жылы “НБ-пресс” баспасынан басып шығарған болатын. Бұл кітап та сол басылымның негізінде ғалым Сәрсенбі Дәуіттің қолжазба-түпнұсқаны салыстыра қарауымен шығарылып отыр. Жырдағы аңыздар, әсіре әңгімелер көркемдік әдіс ретінде, әсерлі етіп жеткізу үшін ғана қолданылған. Ал оқиғаның желісі шын мәнінде болған оқиғаға құрылған, ондағы адамдар да өмірде болған тарихи тұлғалар.

Есім хан елде жоқ кездегі Тұрсын ханның қылықтары “Алпамыс батыр” жырын еске түсіреді. Есім ханның әкесіне, шешесіне, қарындасына Тұрсын ханның көрсеткен қорлықтары, Есім ханның аңдаусыз келіп олардың зарын тыңдауы – бәрі “Алпамыс батыр” жырына ұқсас. Оны ақынның дәстүрлі жырдан үлгі алғаны немесе соған еліктегені деп қараған жөн болар. Ал адамдардың аты-жөні, олардың бір-бірімен ағайындық байланысына дейін дәл берілуі о баста бұл жырды Марғасқа жырау шығарды дегенге иландырады. Себебі ондай дәлдік тек оқиғаның басы-қасында жүрген адамнан ғана шықса керек.

Есім мен хан Тұрсынның соғысы кезінде Төле бидің бабасы Құдайберді, Қазыбек бидің бабасы Шаншар, Әйтеке бидің бабасы Жидебайлар билік жүргізеді. Бұл уақыт жағынан да үйлеседі.

Жырдағы оқиға, ондағы соғысқа қатысқан хандар мен батырлар Қазыбек бек Тауасарұлының “Түп-тұқианнан өзіме шейін” кітабында да айтылған және бұл екі шығарма бірін бірі толықтыра түседі. Жырда Әбілғазы, Жиёмбет, Сүлеймен, оның жалғыз ұлы Сыйкымбай, Жақсығұл Шабайұлы мерген, Сүлейменді атып өлтірген Танау мерген, қоңырат тайпасына ұран болған Алатау батыр, шапышқылының ұраны Айрылмас батыр, Құра батыр, Көкім би, тағы басқалар аталады. “Түп-тұқианнан өзіме шейін” кітабында да жырдағы оқиға дәл осындағыдай баяндалады. Егер жырда Сүлеймен батыр жайында: “Үйсін батыр Сүлеймен, Білмеймін ру, намдарын”, “Үйсіннен Сүлеймен батыр, қай үйсін екені белгісіз”, – десе, оның тегін Қазыбек бек анықтап айтады: “Ташкент әмірі Тұрсынмен болған соғыста Жанай

батыр – ерекше күш көрсеткен адам. Ол Шапырашты-Асыл Сүлеймен екеуі осы ұрыстың басынан аяғына дейін қатысқан. Бірақ он адамды жекпе-жекте өлтірген Сүлейменді қағаған Танау мерген алыстан тұрып ұрланып атып өлтірген. Сүлейменнің сол кездегі жалғыз ұлы Сыйқымбай да жас та болса Есім ханға көп көмек көрсетіп, Тұрсын әмірді әбден масқаралаған. Ол сол кездері он бес жасар бала жігіт Тұрсын ордасына түнде ұрланып кіріп, дәрі иіскетіп, оны талдырып, сақал-мұртын күзеп, бетіне қара күйе жағып, бар киімін шешіп, жалаңаштап, құйрығына қарала арқанды шұбата тығып, бар қару-жарағын алып, басына: “Мұны істеген Сүлеймен баласы Сыйқымбаймын”, – деп жазып кеткен. Осы ұрыста Сыйқымбайдың көрсеткен өнері елге аңыз болып қалды.

Сүлеймен осы ұрыста өзінің қайынағасы Айырылмасты да өлтірген. Екеуі бірін бірі білген. Бірақ елдің намысы үшін таласты. Жеке бастың күйінен гөрі елдің, жердің намысы екі ерді де билеп, ақыры Сүлеймен Айырылмасты мерт қылған. Алда әңгіме қылатын түмен басы Шапырашты Наурызбай – осы Сүлейменнің шөбересі. Тұрсын әмірімен болған бұл екінші соғыста Тұрсын Есім ханмен жекпе-жекке шықпай қашты. Ақыры оны Есімхан Сайрамсудан Ташкентке дейін қуып, Ташкент түбіндегі хан Абат деген жерде өлтірді. Осыдан соң Ташкент шаһары күні бүгінге дейін қазақ қаласы болып қалды” (192-бет).

“Төле би” кітабында Жиёмбет батырды Бөртұғали ұлы десе, Қазыбек бек ол батырдың Алшын тайпасынан шыққан Әлімұлы Төртқара Жиёмбет екенін айтады (197-бет). Бірақ ол Жиёмбеттің әйгілі Жиёмбет жырау екені басқа жанама тарихи деректермен дәлелденеді. Жиёмбет жыраудың әкесінің атын әдебиет зерттеушілер бөртінге дейін әртүрлі атап келгенді. Ханғали Сүйіншәлиев Бөртоғашұлы деген дұрыс дейді. Қолжазбаның түпнұсқасын оқыған С.Дәуітов те жырда Бөртоғашұлы деп жазылғанын растайды. Демек бұдан былай батырдың аты-жөнін осылай дұрыс атағанымыз орынды. Ал Ташкент соғысына қатысқан Жиёмбет пен 1643-жылы Орбұлақ шайқасына қатысқан Жиёмбеттің бір Жиёмбет екендігіне біздің күмәніміз жоқ, себебі Есім мен Жәңгір тұсында басқа Жиёмбет болмаған.

Қазыбек бек өз кітабында Жақсығұл батырды “мерген Дулат Жақсығұл” десе (201-бет), жырда Шабайұлы Жақсығұл Дулат, оның ішінде Жаныс, оның ішінде Бөгежіл руынан деп анықтаңқырап айтылады. Екі шығармадағы кейіпкерлердің,

оқиғалардың дәл бірдей болып келуі адамдардың тарихи тұлға екеніне, оқиғалардың тарихи шындық екеніне бек иландырады.

Жырда қатағанның батыры Айырылмас (жырда Айрылмас) пен Сүлейменнің жекпе-жегі әсіреленіп жырланады, Айырылмас Сүлейменді жезде дейді, ал Қазыбек бек Айырылмасы Сүлейменнің қайнағасы дейді. Қайсысынікі дұрыс дегенде, меніңше, Қазыбек бектің Матай шежіресіне сүйеніп айтқаны сенімді сияқты. Алайда екі батырдың өзара ілік-шатысы бар жақын адамдар бола тұра ел үшін, намыс үшін жекпе-жектен бас тартпауы ол да бір айрықша оқиға.

Тұрсын ханның қыздары Айбике, Нұрбике, Қоңырбике туралы Шәкәрім қажының шежіресінде де айтылады. Ол шежірені Қ.Байболұлы да білетінін аңғартады. Мәшһүр Жүсіп шежіресінде Қызбике, Айбике, Нұрбике делінеді, бірақ олардың Тұрсын ханның қызы екендіктері айтылмайды. Қоңырат Алатау батыр жайында: “Оққа ұшырып жіберді, Алатау батыр дегенді”, – дейді жыр. Ал Қазыбек бек Матай атасының шежіресіне сүйеніп, оны Хазар теңізінің маңында өткен басқа ұрыста қаза болған дейді. Осындай-осындай кішігірім алшақтықтары болғанмен, жыр мен кітап бір-бірін жан-жақты қуаттайды. Мұның өзі біздің тарихшыларымыз үшін аз олжа болмаса керек.

Сүлеймен батырды атып өлтірген мергеннің аты Танау екенін Қазанғап та, Қазыбек бек те дәл айтады. Хан Тұрсынды Сүлейменнің жалғыз ұлы Сыйқымбайдың қалай масқараланғанын жыр да, кітап та бірдей дерлік баяндайды. Осындай дәлдіктер бұл жырдың негізі шын тарихи оқиғаларға құрылғандығына сендіреді. Олай болса, хан Тұрсын мен Есім ханның ұрысы Тоғыс сайында өтті, Тәуекел ханның сүйегі Баба Атада, Есім ханның моласы Сарысуда деген мәліметіне де ілтипатпен қарап, қолдан келсе, соның бәрін ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге талап жасауды да ұмытпағанымыз жөн.

Жырлау әдісінде асыра мадақтау, көтере сөйлеу, дәріптеу тәсілдері кездескенмен, “Еңсегей бойлы ер Есім” жырын тарихи шындықты жырлаған шығарма деп тануымыз керек. Бұл жыр бізге тарихилығымен, өмірде болған адамдар мен болған оқиғаларды жырлауымен қымбат. Тарихымыздың іргесін сәл де болса кеңіте түсетін мұндай шығармаларды насихаттау, зерттеу, мадақтау – біздің перзенттік борышымыз.

Бексұлтан Нұржекеұлы

Еңсегей бойлы ер Есім

КІРІСУ

Төле дейді ұраным,
Қоғалы дейді тұрағым,
Бақтиярдан ажырап,
Бәйдібек бай, Жәнібек
Жалғыз ұлы Жарғышақ,
Домалақ деген ананың.
Албан, Суан, Дулат боп,
Бөлініп бері шығамын.
Жарылғамыс, Жанту боп,
Жаныстан келіп тарауы.
Патша менен ханы көп,
Байы менен жарлы көп,
Ілгері өткен заманның,
Ұлы Шыңғыс ханыңды,
Алдымен баян қылайын.

ХАН ШЫҢҒЫС

Өте ерте заманда, қазақ, ноғай, өзбек болып аталмай тұрып, күн шығыста бір хан болған. Хан неше жылдай перзент кермей жүргенде, әйелі құрсақ көтеріп, бір күні қыз туады. Туғанда қызының іреңі қараңғы үйді жарық етеді. Хан бұл қызымды ерге бермейін деп, қызына арнап темірден сарай салдырып, соның ішіне қойып бағады екен. Күндерде бір күн темір үйдің ішіне иенің жасуындай тесіктен күннің сәулесі түсіп, қыздың бойы оған балқып кетіп, жүкті болды. Ханның бұған қаһары келіп, неше күн ас ішпей, азаптанып, дағдарып, ақыры хан өзінен туған қызын өзі олімге бұйырады. Ханның туысқан інісі қарындасына артықша жаны ашып, жапсардан қашырып, қызды сарайдан алып шығады. Қарындасымен жыласып қоштасқан соң, Іле бойындағы ақыры біреуге кез боларсың деп тілеп, сандыққа салып, Іле дариясына ағызады.

Орнына бір жазықтыңы өлтіріп, киімдерін қандап, жастарға да, ханға да қызды өлді деп жариялайды.

Екі адам маңғұлдардан шықты аңға,
Зер салды тамаша етіп дарияға.
Жарқырай алтын сандық келеді ағып,
Иасугей баһадурмен қалды таңға.
Сандықтың таңдап бірі ішін алды,
Екеуі уәдесінен қажымады.
Ішінде бір қыз жатыр шалажансар,
Аспанға нұры шығып жарқырайды.
Ол қызды таңдағаны кетті алып,
Қараса өзі жүкті, пайымдапты.
Өзінің рәсімінше неке қиып,
Қасына бір күндерде жақындапты.
Тілсімат дарбазасы аман екен,
Құлыбы, ашқан сайын шатырлапты.
Дүниеге бір күн бала пайда болды,
“Дили күн — булдақ” деген жерінде еді.
Қатындар кіндік кескен назар салса,
Оң қолы қан уыстап жұмулы еді.
Зілінде үлкен патша болар десіп,
Аттарын Темушин деп қойыпты енді.
Жұрт сұрап, даражаға жеткеннен соң,
Лақабын сонан кейін Шыңғыс дейді.
“Қожа — нұрдан, төрелер — сағымнан” деп,
Бұл сөздің осылайша мағынасы еді.
Тоғыз ұл туды артынан абалары.
Он екіге келгенде әкесі өлді,
Санаға 1237 жыл толғанында.
Жасында жиырма екі патша болды.

Темушин өсе келе өзінің ақылымен, ерлігімен жұрт көзіне түсті. Тоғыз ұл оны күндеп, көре алмайтын болды. Бір күні абасы айтты: “Сенің мыналармен абаң бір болса да, атаң басқа еді. Бір күні болмаса бір күні зорлық қылар. Осылар есейіп, өз беттерімен кеткенше Іленің басына жатып садақ атып күн көр. Іленің беті құстың жүні болса, сенің тірі екеніңді білемін. Мына алтын жүзігімді қай кезде жіберсем, сонда кел, одан беріде келме”, – дейді.

Темушин Іле басына барып аң атып, құс жүнінен кепе қылып жатады. Садақ жасап, оқ жонады. Табақ жасап,

табақтарына мынау хан табағы, мынау жасауыл табағы деп ат қояды.

Дәл осы көзде маңғұл елінің ханы өліп, кімді хан қоярын білмей маңғұлдар дағдарды. Ел хандыққа таласып, бөлініп, келісе алмай, ақыры ақылы зерек Темушин анасына келіп ақыл салады. Әйел айтады: “Менің алдыма талапкерлердің бәрін жныңдар. Аспанға садақ тартсын. Кімнің садағы сағымға тоқтаса, соны хан сайлаңдар”, – дейді. Талапкерлер жнылып, садақты қанша тартса да, ешбірі сағымға тоқтата алмайды. Сонда әйел: “Ендеше мына жүзікті алып Іле бойындағы менің балама барыңдар”, – деп, жүзігін беріп, баласына ел басшыларынан бірнеше адам жібереді.

Шақырушылар барған жерде Темушин бұларға қарсы садақ тартпақ болады. Келгендер жүзікті көрсетіп, абасы шақыртқандығын айтты. Темушин отырып: “Ендеше мен жанды нәрсеге мініп бармаймын”, – деді.

Келгендер ойланып, ағантан кесін араба жасады. Жүргенде арабаның қаңқылдай даусы шықты. Сондықтан араба қылған ұстаның атын “Қаңқуулы” деп қойды. Соның өзін халық бері келе “Қаңлы” деп атап кетті. Қаңлы деген сөз – арбалы дегені.

Араба қылған ұста келе жатып: “Енді осы хан болатын болды ғой, жанасам, құр болмаспын”, – деген оймен өз аяғын шотпен шауып, ақсақ болды. Бұған Темушин мейірі түсіп, арабаны істеп берген осы ой деп, бірге мінгізіп алды. “Ханы бар кәделі елде Қаңлы бар” деген қазақта мақал бар. Және “хан жоқ болса, Қаңлыдан хан көтер” дейді. Бұл мақалдар содан қалған. Қаңлы елі әлі күнге дейін өзге қазақпен: “Арбаға ханмен бірге мінгенбіз”, – деп талас етеді. Бұл таласының мәнісі осылай.

Түрік патшасы Қаңлыдан делінеді. Олар Шыңғыс ханнан қашып барған 400—300 үйдей Қаңлы тұқымынан. Шыңғыс халықтарды қырып ойпаттап, өзіне бағындырып жатқанда, үш жүз-төрт жүздей Қаңлы арап жұртына қашып барады. Шыңғыс ханнан кейін, оның немересі Алаку деген хан арап жұртының Абессения руынан болған “Мутауатал – Алаш” деген патшасын Бағдат шаһарынан қумақшы болды. Баяғы Шыңғыс заманында қашып барған Қаңлылар өсіп, құрамданып қалған екен. Арап патшасы қорқып, Бағдаттан қашпақшы болып жатқанда, бұлар патшаға: “Сен ұрысқа қарсы тұра алмасаң, тілхатпен патшалықты бізге бер. Шыңғыс хан нәсілдерімен біз ұрысамыз”, – дейді. Патша тілхатпен патшалықты береді. Олар Шыңғыс немересімен ұрысып, жеңіп, қуады. Мұнан соң Қаңлылар араппен қатар түрікті де билейді. Түріктің Қаздың тұқымы Қаңлыдан қалған, түріктің осы күнгі патшасы да сол тұқымнан делінеді.

Арабасын даярлап,
Кілемге артын салады.
Қызмет етіп, ардақтап,
Еліне алып барады.
Хабар тапты Шыңғысынан,
Маңғұлдардың тамамы.
Хабар айтып жұртына,
Теп-тегіс жинап алады.
Садағын тартты аспанға,
Сағымда тоқтап қалады.
“Сағымға ілген садағын
Төрелер” деген мақал бар.
Осы еді себебі.
Жеті мәрте оқ атты,
Осыдан мысал әлеумет,
Жеті жүз жыл әулеті
Дүниенің жүзіне
Хандық құрар деп еді.
Әмір-Темір патша да,
Шыңғысханның нәсілінен.
Айналып бәрі төре еді.
Орыс алып жоғалтқан,
Кенесары – Наурызбай
Ақырғы жері бүл еді.
Құлақ салсаң, әлеумет,
Бұл да Шыңғыс әулеті.
Тәуекел ханнан баяндап,
Әңгіме қылып берелі.

ТӘУЕКЕЛ ХАН

Ал тыңдасаң, Әлеумет!
Түркістан атты қалада,
Дешті-Қыпшақ далада
Баласына үш жүздің
Тәуекел атты төреңіз,
Хан болып көп жыл сұрады.
Он сегізде хан болып,
Қырыққа жасы кеп еді.
Осынша хан болғанмен,
Бір перзенті жоқ еді.
Жері байтақ, елі бай,

Алтын-күміс қазына сай,
Исі қазақ баласы
Лақап қылып соя күнде
“Хашардың ханы” дер еді.
Қазақстан жұртының
Атырабын болжасаң,
Еділ, Жайық, Қапқазбен
Бір шеті Жаркент, Құлжамен,
Омскі мен Томскі
Ауған, Бұқар арасы,
Есепсіз жұрты көп еді.
Зарлаушы еді дәйімі,
Жүз жасасаң да раббам,
Ақыры ажал келеді.
Аяды перзепт дегенді.
Бір күні айтты зар жылап,
“Гүлханым” деген зайыбы
Ханыңыздың бар еді.
– Қосылған жастан әйелім,
Сөзіме енді құлақ сал.
Оңашалап айтайын,
Білдірейін сырымды.
Бұрынғы жастық күйім жоқ,
Сақалым болса ағарды.
Не қылғанмен картайдым,
Құдайыма зарым жетпеді.
Датымды кімге айтамын?
Немере сүйіп, ұл көрді,
Өзімнен соңғы қатарым.
Сорлы болдық сіз бен біз,
Қураған ағаш мысалы,
Абайлай мұны байқағын.
Өліп кетсе ханыңыз,
Орнына өзім болам деп,
Қазына мүлкін алам деп,
Жыбыртқылап сөзі бар,
Алмас болды тілімді.
Сөзім өтпей барады,
Уәзірлерді байқадым.
Көзім тірі кезінде,
Тәж-тағымды тастайын.
Шаһардан шаһар қыдырып
Қамқоңіл болып жүрсейін.

Құдай берсе тілекті,
Қайтып таққа мінейін.
Диуана болып, Гүлханымым,
Қолыма аса алайын.
Ауылды қоймай қыдырып,
Бәріне бір-бір барайын.
Осы жасқа келгенше,
Естімедім дауысын
Үйімнен ешбір баланың.
Башерат бірі бермесе,
Көзімнің жасын көрмесе,
Ендігі сөздің қысқасы,
Мекеге таман барамын.

Гүлханым сонда сөйледі,
Ханға қарап қамығып.
Қол ұстасып зарлады,
Екеуі де тарылып:
– Жаксы күнде жолдасым,
Жаман күнде ажырап,
Қалайын сізден неғылып?
Дәулетіңе серік ем,
Күлгенінде куандым.
Жыласаңыз қуарып,
Халықтан шығып тарынып,
Аударып қоныс көрейін.
Жұрттан шығып жаңылып,
Сенімен бірге түнейін.
Құдайдан мен де тілейін.
Адал жүріп, ақ тұрса,
Қырық күнде берер деуші еді,
Әйелдердің тілегін.
Несін айта берейін?
Берместен құдай қасарса,
Етегіңнен ұстап ап,
Сіз өлген жерде өлейін.

“Қайғы мен әбден қамыққан,
Перзентті ойлап зарыққан,
Хан менен көріп ханымын,
Сәли деген уәзірдің,
Сондағы айтқан сөзі еді:
– Қадырлы Тәуке ханымыз,

Насихат сөзге құлақ сал.
Қыдыруың қашпайды,
Дамыл қылып біраз күн,
Тақтыңызда қарар ал.
Ел ішінде Әзи әзиза көп,
Мұстажан дұға адам бар,
Жарлыға қылып қайырды
Сынықтардың көңлін ал.
Кіші Меке деуші еді,
Әзірет сұлтан, Арыстан бап,
Оларға түнеп, құрбан шал.
Басыңнан қылып садаға,
Асыңыздан қайыр бер,
Қылып көр колда барыңда,
Ықтияр кетпестен.
Құдай берген малың бар,
Құдайдың берген шағында
Ханға рауа қырық қатын,
Біреуі түгіл онды алғын.
Біреуінен болмаса,
Біреуінен дегендей,
Ол болмаса тағы да ал.
Құдайдың берген шағы бар.
Жасың жер дақыл бермейді,
Адамын тауып алғын да,
Сүдігер етіп дақыл сал.
Биесін тауып жем бергін,
Жабыдан тұлпар туады,
Әуелі сөйтіп өшінді ал.
Жаңа астың қырықтан,
Сен қатарлы кедейлер,
Қатыны түгіл малы жоқ.
Құдайдың о да пендесі,
Осыларды жадына ал.
Болмаса тағы айтайын:
Жала ғып ешкім әкетпей,
Білдірместен жасырын,
Бозбаланың көңлін ал.
Бір жағынан тағы да,
Тауып құшын бақсыға,
Молдаларға оқытып,
Алланы айтып зікір сал.
Есің барда стек жап,

Армансыз мұны қылып қал.
Бәрінен де болмаса,
Онан соң айтар сөзім жоқ,
Мандайыңның соры бар.
Жұрт иесіз қалмайды,
Тон жағасыз болмайды.
Біріміз хан болармыз,
Қайда барсаң, сонда бар.

Жүйе деп бәрі жылады,
Мәжілістегі адамдар.
Сәлінің айтқан сөзіне,
Арқасынан қағады.
Тәсіл келіп бұл сөзі,
Ханыңыздың өзіне.
Жайымды білер құрбым деп,
Ден қойды қатты өзіне.
Ойланды хан қиял қып,
Бала күннен қосылған,
Теңгеріп алған бойыммен.
Алғаным қашпас иншалла,
Гүлханым сынды ханымға,
Әуелі адам салайын.
Жүруші еді алғын деп,
Әуелі байқап сынайын.
Ойланып мұны ханымыз,
Гүлханым сынды ханымға,
Әуелі адам салады.
Ханынан алып хабарды,
Гүлханым енді біледі,
Елінің қылған кеңесін.
Көмейі бос бұл жазған,
Ризалық бергендей,
Бұдан артық не десін?
– Барамын мен де қартайып,
Бірақ әлде үміт бар.
Сонда да маған сенбесін,
Таңдап алсын дұрыстап.
Ақылды пайым данадан,
Ұяты бар жақсыдан,
“Кіші қатын, – кәрілер, –
Кісі қатыны”, – деуші еді.
Жастар жанап қырындап,

Қарамастан арыңа,
Адал істер арам боп,
Үй іші топкер болмасын,
Нәсіп болып бір сұлу
Ала қалса көп елден,
Жасқа ауып ниеті,
Кәрі-құры демесін.
Алдап көрсін кезінде,
Суғарып көрсін егінді.
Шілдедей болып қақыра
Ұятым шөлдеп қалмасын.

Есіткен соң ер Тәуке,
Гүлханымның жауабын,
Халыққа салды хабарды.
Тұранның жалпақ еліне,
Дешті-Қыпшақ жеріне,
Жайылды тегіс бұл сөзі.
Тілғаға тартып аламын,
Жакса егер адамы.
Дүниеге көңілі ауып,
Көрсетпекке қыздарын,
Қолдарынан жетектеп,
Уәзіріне барады.
Кейбіреуі ертелеп,
Кейбіреуі кешелдеп,
Ордаға қарай самғады.
Ұялды хан бұл істен,
Салған соң халық қауғаны,
Отырып тақта назар сап,
Қапа болып қамығып,
“Еріккен құдай екі күйеу
Қылады” деген сөзі бар.
Дана Сәли уәзірін,
Оңашаға шақырып,
Осыған ақыл салады.
– Қарашы, уәзір, тысқары,
Тағы да бұған амал тап.
Қандай қылсақ болады?
Қыздарын қолдан жетелеп,
Мазамды алып барады.
Уәзір Сәли не деді,
Ханға жауап береді:

– Айналайын хан тақсыр,
Тағында тыныш отыршы!
Осы келген жұртыңа,
Менің өзім барайын,
Ұят болса бұл істі,
Қылдырмас еді құдайым.
Мастықпен қылған жерің жоқ,
Дүние үшін бастарын,
Базарға салып бәрі жүр.
Айналып оң мен солына
Бәрі емес біреуін,
Бір дұрысын қарайын.
Әдемілеу аласа,
Орта бойлы дембелше,
Айыр құйрық мүшелі,
Көлалы жақсы сиырдай,
Біреуін таңдап алайын.
Жаққаны маған бар болса,
Сізге де жағар ақыры.
Арғысын ары өзің біл,
Қойныңызға салайын.

Осыны айтып ер Сәли,
Аралап бір-бір қарады,
Келгендердің тамамын.
Орта жүздің елінен.
Ешбір адам жақпады,
Әбиірлі ірендер,
Бірінің тапты хабарын.
Құштар еді көп бала,
Айымқыз дейді аттарын.
Алып қалды осыны
Дүние беріп аямай.
Разы қылып қалғанын,
Оңашаға апарды.
Хан да барды қамданып,
Құпиялап айтайын,
Онан соң не болғанын.
Дәурен сүріп неше жыл,
Қайғы кетіп көңілінен
Берердей тәңірі ақыры
Бірнеше жыл шыдады.
Уақытсыз бола ма,

Сонда да нышан болмады.
Бір күні тұрды қамығып,
Артықша етіп наланы:
– Пешенемде жоқ екен,
Неғылсам да болмады.
Бөлінді түрлі қиялы,
Шақырып алып кішісін,
Ханыңның айтқан жауабы:
– Айымқыз, болды әулие түнегенің,
Құдайдан бірер бала тілегенің.
Ешбір жан бер дегенді тәуір көрмей,
Бәрі де жек көрінді тіленгеннің.
Үмітсіз жалғыз шайтан деген сөз бар,
Үмітпен сарғайыпты ірендерің.
Кетемін енді міне жаһан кезіп,
Кеудемнен жан шыққанша жүре бердім.
Ұл түгіл, қызын құдай аяп қойды,
Болғанда қаңғырмас ем бір ермегім.
Өмірің, менде тұрсаң, өтер босқа,
Болмасын саған обал, өсіп-өнгін.
Бар рұқсат, мен риза, құдай риза,
Айнаңа Әзіретті жүре бергін.

Осыны айтып хан Тәуке
Рұқсат берді Айымға.
Қалмайын деп зәбірге
Қақым қылдым ойланып.
Сенің де жас жаныңа
Бір баланың зарынан,
Жапанға қаңғып барамын.
Жүрер болса бірлесіп,
Жолдас қылып аламып.
Көңілдегі болмастан,
Қаңғырып кетіп барамын.
Тілегімді бермеді,
Көздің жасын көрмеді.
Болмасына көз жетті,
Бұл қиялды қоямын...

Егіліп жүріп ер Тәуке,
Астанасын айналды
Хан тағына хан етіп,
Уәзірді Сәли сайлады.

Ханның тастап киімін,
Кедейлер киді лыпасын.
Тәңірге мойын ұсынып,
Қолына алды асасын.
Бірлесіп шықты Гүлханым,
Тастап зерлі торқасын.
Бір сөзді сонда сөйледі,
Төгіп тұрып көз жасын:
– Мұңдасым, ақылдасым, құлағың сал,
Иесіз қалды шіркін дүние мал.
Бір жерде өліп кетсең, кебін болар,
Әжетке жарарлықтай дүние ал.
Жиреніп, көмген адам ерінбейді,
Зеріңнің көз жұмғанша керегі бар.
Тұл қалып, жеті жылдан тумай жүрген,
Жылқыда құла торы бір байтал бар.
Е, тақсыр, баяндайын алдыңыз да,
Байталдың адам тәріз ақылы бар.
Зарлансам кей уақытта кісінеп кеп,
Иіскеп тұрушы еді бұл жануар.
Ғәм жолдас, ғәм мінерге көлік болсын,
Хайуан да болса ақыл осында бар.
Туыңыз Шыңғыс ханнан келе жатқан,
Нақышты, дүри-ғауһар бір жүзік бар.
Салсам деп итаяққа ойлаушы едім,
Ішінде алтын сандық тозған шығар.
Мабада бізден бұрын ажал жетіп,
Саусағым шірімесін, қолыма сал.
Еңбек мал әлдекімге бұйырмасын,
Дүние, мұндай болсаң, адыра қал...

Хан қолына жүген алып, жылқыға келіп еді, құла байтал көзінен жасы шұбырып, ханның қасына келіп тұра қалды. Хан көңілі бұзылып аяп кетіп, мойнынан құшақтап жылап тұрып айтты:

– Деуші еді хан Тәуекел патша мені,
Мінбекке жүгендедім, хайуан, сені.
Адамнан сорлы болып мен шығып ем,
Қасартты мендей қылып құдай сені.
Таптым ғой бір қылмыстан деп ойлаушы ем,
Жануар, себеп қылды саған мені.
Ұрықсыз жаралғандай мақұлық жоқ,

Ағаш та жапырақтап, мәуе берді.
Биылғы шашқан ұрық жазға шығып,
Мамыр боп дүние жаған көгереді.
Тасбақа қырық күн қарап қадалумен,
Онан да бірталай боп ұрық толды.
Жануар, құдай иіп құлын тусаң,
Тағы бір ниетім бар көңілдегі.
Мабада құдай маған бала берсе,
Ат қылып жақсы ниет мінсін сені.
Қуансақ, қуарсақ та бір жүрейік,
Қосылып қайда барсақ екі сорлы.

Осыны айтып Тәуекел,
Жүгендеп мінді биені.
Гүлханым мен екеуі,
Арыздасып, жыласып,
Ел жұртымен қоштасып,
Бет алып енді жүреді.
Жер жағанды кезеді,
Әулиеге ат айтып,
Қорасанға қой айтып,
Бір перзентті тіледі.
Бір күндері болғанда,
Ыдырыс Нәби, Ысқақ бап
Бұған да келіп түнеді.
Болмады ешбір башерат,
Онан да өтіп жөнеді.
Ешбір белгі болмады,
Әулие қоймай қыдырды,
Етегін шеңгел сыдырды.
Нақышыбанға бармақшы,
Бәрінен үзіп күдерді.
Бәйбіше мен екеуі
Қоқанменен айналып,
Бухарға кірді аралап
Баһауддинге түнеді,
Болмады ешбір башерат
Қара дария дегенді
Қайтты енді жағалап,
Байталын отқа қояды.
Тағамын ішіп саялап,
Жарылып дария күңіренді.
Бір хайуан шығып келеді,

Кеудесі жылқы, басы адам,
Осындайша сүйегі.
Байталға келіп асылды,
Иіскелеп, аймалап.
Түсіп кетті қайтадан,
Байталы қалды арам ап.
Иншалла ат болсын,
Құлындады балалап.
Жүрегі кетті жарылып,
Жылапты біраз қамығып.
Бір дауыс келді ғайыптан,
Ұйқтаса көзі ілініп:
– Талабың содан болады,
Қашқарда бар Бізүрік.
Бейшаралар қуанды,
Көргендей әзір жұбанды.
Жалаңаяқ, жалаңбас,
Қашқарға бармақ талабы.
Келе жатса жеделдеп,
Жолықты сансыз саудагер,
Танымайды ешбірі
Хан менен мынау ханымын,
Алыс-жуық, жақыннан,
Жай-күйлерін сұрады...

Көп саудагерден: “Алыс-жақыннан есіткен-білген не хабарларың бар?” – деп сұрап еді, саудагерлер жамырасып, жүрген жерлерін, алған бұйымдарын, тапқан пайдаларын айтысты. Екі мүсәпірді бұлардың сөзі тойдырмады. Ақырсоңында біреуі: “Қашқарда Аппақ қожа ешен деген пайда болды. Ешен рахым етсе, тумаған әйел ұл туып, жылағандар қуанады екен”, – дейді. “Көп сандалғанмыздың бірі дағы, соған да бір барып, зиярат қылайық” – деп, хан менен ханым Қашқардың жолына түсті. Бірнеше күн жол жүріп, табандары ойылып, Қашқарға жетті.

Ерлі-қатын бірлесіп,
Жол тартты бұлар қабағат.
Бола ма деп дарамат.
Аппақ қожа пірім деп,
Зарлайды жолда етіп жат.
Аянбастан жүрген соң,
Аяқ-қол болды жарақат.